

Agders rasistiske fortid

Tilsløring og avsløring av aktører

Roger Tronstad

Den realhistoriske basisen for denne artikkelen er bruddstykker av rasismens fortid på Agder. Rasisme står her for fremmedhat og antisemittisme som kom til uttrykk i mellomkrigstida og under 2. verdenskrig, og jødeforfølgelsen under krigen. Aktør er i utgangspunktet et nøytralt begrep, men i denne sammenhengen skal det brukes om en bestemt gruppe aktører, nemlig personer som uttrykte fremmedhat og antisemittisme, og personer som deltok i registrering og arrestasjon av jøder og i beslagleggelse og omsetning av jøders eiendom. Deres holdninger og handlinger vil i dag ut fra et allment verdisyn komme i et kritisk lys. I framstillingen som følger, vil begrepet aktør altså være negativt ladet.

Artikkelen vil ta opp ulike aspekter knyttet til det å avsløre personnavn i forbindelse med publisering av øm historie. Spørsmålet er: I hvilke tilfeller kan historikeren navngi aktørene, og i hvilke bør man la være? I drøftingen skal en del eksempler trekkes inn. Mitt standpunkt er at historikerne ikke bør skjule aktører som vi oppdager i vår kollektive historie, med mindre det er juridiske eller etiske grunner til å la være. Derfor blir det ikke noe tema å drøfte nærmere hva som er hensikten med å oppgi navn.

Refleksjonene skal gjøres på grunnlag av eget pågående forskningsarbeid med jødernes og antisemittismens historie på Agder og på grunnlag av reaksjonene på boka *Jakten etter jødene på Agder. Fortellinger om det sørlandske holocaust*, skrevet av Thomas V.H. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad (Kristiansand, Stiftelsen Arkivet, 2010).

«Rasehygienisk og biologisk kontroll»

Den pseudovitenskapelige rasebiologien oppsto gjennom andre halvpart av 1800-tallet. Rasebiologene, som ikke arbeidet med basis i dagens vitenskapelige prinsipper, hevdet at ikke bare dyr, men også mennesker kunne inndeles i forskjellige raser, og at noen raser var dårligere enn andre. Rasehygieniske tanker var helt vanlige i Norge i mellomkrigstida. De nord-europeiske tilhengerne av rasehygienien mente at siden den germanske rasen var bedre enn andre raser, måtte germanerne unngå å blande seg med andre for at ikke arvestoffet skulle bli svekket. Kategorisering av mennesker etter rase var lite kontroversielt og slett ikke ulovlig. Det samme gjaldt bruken av begrepet og betegnelsen rase. Det kontroversielle lå i nedsettende og nedvurderende karakteristikk av etniske folkeslag eller religiøse grupper ut over å kalle dem en egen rase.

Tilhengerne av rasehygienien rettet sitt skyts for det første mot mørkhudete, fremmede folkeslag generelt, og for det andre mot jødene spesielt. Antisemittismen i Tyskland fra slutten av 1800-tallet fant næring nettopp i raseteoriene.

En av Norges ledende rasehygienikere fra rundt 1910 var apoteker Jon Alfred Mjøen. I 1920-årene utarbeidet Mjøen et forslag til «biologisk kontroll» med innvandringen. Han ville nekte oppholdstillatelse for blant andre åndssvake, sinnssyke, de som hadde kjønnssykdom, de som ikke tidligere hadde hatt noe arbeid, og de som ikke hadde noe hjemsted. Mjøens tanker vant tilslutning hos Bondepartiet og mange enkeltpersoner, og Agder fikk sterke talsmenn for rasehygienien. Et av de tydeligste eksemplene kom sommeren 1931. Da publiserte den bondepartivennlige nynorskavisa *Agder Tidend* en rekke artikler med fellestittelen «Raseproblem» (03.06., 05.06., 08.06., 12.06. og 03.07.1931). Alle artikler er skrevet av en og samme forfatter. Hver artikkel avsluttes med at det bør innføres «... rasehygienisk og biologisk kontroll med innvandringi», slik som Bondepartiet nå gikk inn for.

Forfatteren mente at det var eliten av nordmenn som utvandret, mens Norge i stedet fikk tilbake folk som ofte var «sterkt raseblanda» og mindre levedyktig enn «den reine germanske rase». «Serleg burde land med tolleg rein nordisk rase berre gjeva løyve til innvandring fraa land med nordisk rase», sier forfatteren, som ville ha vern mot innsig av folk spesielt fra

«Sudaust-Europa». Men generelt mente han eksplisitt at innvandrere til Norge var ulærde, uproduktive, uærlige, pengegriske, raseblanda, kriminelle løsarbeidere og bastarder, som sto bak de fleste drap og alvorlige kriminelle handlinger, og som dessuten var befenget med sinnssykdom og syfilis. Han så også med bekymring på at den germanske «yverklassa» ble stadig mer blandet med «jødeætter».

I artiklene uttrykkes det bekymring for at innvanderne påførte politiet svært mye bry. Dette har nok sammenheng med hvem artikkelforfatteren var. Artiklene er nemlig signert politikonstabel Berner Eikeland. Han var ansatt ved Kristiansand politikammer. Eikeland må ha fått grønt lys fra politimesteren til å forfekte synspunktene sine i media.

Raseproblem.

Fem artiklar av politikonstabel Berner Eikeland.

I.

Gjeng dei byggjande og berande ættene tilbake?

Aar um anna reiser det tusen paa tusen av vaare beste og livskraftigaste menn og kvinner ut or landet, serleg til Amerika. Mor Noreg hev fostra dei upp ved sin eigen barm, fødd dei, klædd dei, gjeve deim utdanning. ofte framifraa god. So reiser dei ut, — eliten av det norske folk — og vigjer resten av livet sitt til strid for tilværet i framlanddet.

I staden for desse fær me att folk av ymse nasjonalitet, ofte sterkt raseblanda; dei er fatige og mykje mindre livedyktige enn den reine germanske rase.

men langt. Vitskapen hev etterkvart gjort uhorvelege framstig, han hev granska ut og kjaarlagt naturkreftene baade i den makrokosmiske og den mikrokosmiske verdi. Etterkvart gjer menneski bruk av desse oppdagingane, og teknikken tek kreftene i si teneste.

Men medan alt dette gjeng sin sigergang yver verdi, so ser me det syrgjelege faktum at menneskjet sjølv hev ikkje fylgt med i den rivande utviklingi. Ein skulde tru at alle dei veldige framstig som lækjarvitskapen hev gjort maat-

Berner Eikeland døde i 1975. Det er ikke ulovlig å trekke fram navnet hans her. Men er det uetisk? Svaret må være nei, av flere grunner. Det å forfekte rasehygieniske og fremmedfiendtlige tanker i mellomkrigstida var ikke uvanlig, og det var ikke ulovlig. Det er ikke kjent at Eikeland har uttrykt seg hatsk mot navngitte «fremmede» enkeltpersoner. Et annet moment er at Eikeland var født i 1903 og dermed bare 28 år i 1931, og muligens skarpe i kantene enn han ble senere.

Etter krigen viet Eikeland seg til en annen interesse. De nevnte avisartiklene fra 1931 inneholder redegjørelser for folkevandringer gjennom historien for å bygge opp under argumentasjonen for at en fremmedinvasjon var under anmarsj. Det er nettopp historieinteressen Eikeland har blitt kjent for i ettertid. Han tok aldri noen akademisk grad i historie, men gjennom mange år drev han utstrakt lokalhistorisk gransking av bygdene på begge sider av fylkesgrensa mellom Vest-Agder og Rogaland, og han har etterlatt seg artikler og mye upublisert materiale. Eikelands granskingsinnsats ble høyt verdsatt av den kjente historikeren Andreas Holmsen, som engasjerte Eikeland som prosjektmedarbeider. Holmsen har omtalt Eikelands «... skarpe og sikre iakttagelser og hans evne til selvstendig kombinasjon, som er parret med og tøylet av en nøktern kritikk og en levende realitetssans» (Stylegar 2004). Berner Eikeland har altså hittil vært kjent som en lokalhistorisk kapasitet (Repstad 1974:11). At han har forfektet fremmedhat og rasehygienisk nedsettende karakteristikker av folkeslag som er mørkere i huden enn nordboerne, har gått i glemmeboka.

Mennesker har flere sider, både positive og negative, og synspunkter, standpunkter og interesser kan forandre seg gjennom livet. Når man skal behandle et historisk tema, f.eks. antisemittisme, innebærer det å få fram kun én side ved individet eller aktøren. Det er ikke rom for å få fram hele mennesket i alle sine fasetter, slik som i en biografi. Det å trekke fram positive sider ved et menneske kan likevel være en måte å rettferdiggjøre bruk av personnavn på hvis det føles tvilsomt å navngi personen bare i sammenheng med en negativt ladet side.

Det er naturlig å benytte Eikelands navn. En historiker bør generelt navngi aktører, bidragsyttere og deltakere i viktige samfunnsmessige fenomener, hendelser og prosesser, så sant det ikke er ulovlig, dvs. taushetsbelagt, å bruke navn. Det er mer opplysende å benytte navn, og i noen tilfel-

ler kan det skape spekulasjoner om hvem aktøren var hvis navnet utelates. I dette tilfellet kan Eikelands uttalelser dessuten drøftes og eventuelt forstås bedre i sammenheng med rollen hans både som politimann og senere folkevandringsgransker, og da blir det enten umulig eller meningsløst å unngå navn. I tillegg kommer det momentet at man må ta en som opptrer som offentlig tjenestemann mer alvorlig enn en privatperson eller en som ikke innehar en offentlig stilling. Eikelands rolle som aktør var at han på eget initiativ kom med rasistiske ytringer. I den forstand ble han en bidragsyter til rasismen på Agder, men bare med hensyn til holdninger og ikke handlinger.

Det neste eksemplet er en mann som til forskjell fra Eikeland fortsatte å forfekte kraftfulle synspunkter helt inn i alderdommen – og det i full offentlighet.

«Norge for nordmenn!»

Tankegangen bak den høyre-radikale og nasjonalsosialistiske retorikken i mellomkrigstiden var bl.a. at det germanske og nordiske folket var rase-messig overlegent i forhold til andre i Europa, og at det germanske kontinentet og Norden sto i fare for å bli overtatt av de mindreverdige jødene og deres betalte lakeier, som representerte kommunismen, alias marxismen, alias bolsjevismen. De sistnevnte betegnelsene ble ofte brukt om hverandre som navn på den herskende hovedideologien som særlig var dominerende i Sovjetsamveldet. Samtidig ble det hevdet at det der fantes spesielt mange jøder i maktapparatet, og at jødene i øst brukte marxismen som skalkeskjul for å oppnå makt.

I Norge ble også arbeiderpartifolk kalt marxister, kommunister og bolsjevikere av de høyre-ekstreme. Blant andre ble arbeiderpartimann og statsminister Johan Nygårdsvold stadig beskyldt for å samarbeide med jøde-marxismen. Nasjonalsosialistene skilte heller ikke så nøye mellom jøder og marxister. De var nærmest to alen av samme stykke. Norske ikke-jødiske arbeiderpartisympatisører kunne godt bli kalt jøder og definert som jøder i retorikken.

I første halvpart av 1930-årene bodde det en politisk engasjert mann i Kristiansand. Hans navn var Anders Lange. Lange var på den tiden sekretær

for Fedrelandslagetets sørlandsavdeling. Fedrelandslaget sentralt ble stiftet i 1925 og var en konservativ opplysnings- og propagandaorganisasjon som særlig agiterte mot Arbeiderpartiet og kommunismen. Fedrelandslaget fikk spesielt mye sympati fra det antisosialistiske Bondepartiet. Bondeparti-avisa *Agder Tidend* ble Fedrelandslagetets støttespiller og rapporterte stadig om organisasjonens arbeid.

Allerede i 1925 hadde man i møter i Evje fedrelandslag advart mot at «... Noreg skal vera arbeidsmarknad for utlendingar» og mot at en ny storkrig ville være «... en fare for den hvite races eksistens» (*Agder Tidend* 02.03. og 29.09.1925). Fra første øyeblikk var det tydelig at Fedrelandslaget på Agder dyrket det rotnorske og kristne, kjempet mot det fremmede og forfektet rasehygieniske tanker.

I 1930-årene ble det stor aktivitet i Fedrelandslaget rundt om på Agder. Delvis må dette ses på bakgrunn av den politiske uroen i Norge i de «harde» 30-årene, og med utviklingen i Tyskland som bakteppe. Men de mer aggressive og skjerpede holdningene som Fedrelandslaget på Agder inntok, må også tilskrives Anders Lange.

Det var særlig fra 1933 at Fedrelandslaget på Agder ble involvert i turbulente episoder. Det året startet for alvor Hitler-Tysklands agitasjon mot arbeiderbevegelsen, og bestemmelser og aksjoner mot jøder ble iverksatt. Venstresiden anså Fedrelandslaget mer og mer for å være både fascistisk og nazistisk. Et moment som falt mange tungt for brystet, var lagsmedlemmenes hilsningsmåte, dvs. opprakt høyre arm med åpen hånd, slik man gjorde i nazi-Tyskland. Sosialistene kalte dette rett ut for nazihilsen. Lange kommenterte på sin side at venstresidens hilsen besto av en knyttet neve, altså et aggressivt symbol (*Agder Tidend* 24.05.1934). På reisene sine rundt om på Agder havnet Lange ofte i fysiske basketak med AUF-ere og andre på venstresiden når temperaturen i debatten ble høy. I Langes retorikk inngikk bl.a. beskyldninger mot den norske arbeiderbevegelsens ledere for å ha «... søkt samarbeide med den internasjonale jødekapital» (*Christianssands Tidende* 20.03.1934).

Høsten 1934 ble det skjerpet stemning fram mot kommunevalgene. I september deltok Anders Lange på et møte i Fedrelandslaget i Oslo. Dagen etter møtet skrev *Tidens Tegn* om Lange: «Han talte voldsomt mot jødeinvasjonen og de farvede raser. ... Og han sluttet med en sterk appell

til ungdommen, at den måtte lære å skyte» (*Tidens Tegn* 14.09.1934). Dette fant den sosialistiske avisa *Sørlandet* grunn til å opplyse sine lesere om og minte samtidig om at Lange hadde sagt i *Agder Tidend* at Norge burde ha samme konsentrasjonsleirsystem som i Tyskland for politiske og religiøse motstandere (*Sørlandet* 14.09.1934).

På begynnelsen av 1930-tallet hadde Lange utarbeidet et opprop til Fedrelandslagets møtedeltakere. Der framgår det at kampen nå ville stå mellom «den jødiske internasjonalisme og den germanske nasjonalisme». Den førstnevnte dominerte allerede innen økonomi og politisk gjennom marxismen, særlig det marxistiske «jødevelde» i Russland. Oppropet ramser opp Marx, Engels og andre kjente «jøder» som bevis på hvem som sto bak. Og så poengteres valget – i form av et saftig ultimatum – som nordmenn nå måtte stilles overfor: «Norge for nordmenn eller for internasjonale jøder og annet farvet pakk. Velg!» Oppropet slår også til med: «Nasjonal Front i angrep og forsvar mot de farvede folk.» Dette skulle forfektes av ethvert lagsmedlem overalt (*Sørlandet* 08.06.1935).

På den ene sida kan man hevde at det viktige for Fedrelandslaget var kampen mot Arbeiderpartiet og kommunismen. Men det er ikke helt uinteressant at organisasjonen, i hvert fall på Agder, hadde «Norge for nordmenn» og «Nei til jøder og fargede» som kampsaker. Den rasistiske tonen og de nedsettende karakteristikkene av jøder vitner om at Anders Lange og trolig mange medlemmer av Fedrelandslaget på Agder hadde antisemittiske holdninger i tillegg til svært fremmedfiendtlige.

I mellomkrigstida ble rasehygiene langt på vei konsentrert om det som gikk under

Det er unødvendig å bevise at fleste av de store internasjonale finansledere er jøder.

Av marxistenes jødeledere skal nevnes: Karl Marx, profeten sely — og Friedrich Engels.

I Norge: Profesør Edvard Bull, Karl Marx mest begavede elev hos oss — forfatteren av Arbeiderpartiets prinsipielle program, Håkon Meyer, redaktør av Arbeiderpartiets måneds-skrift, lederen og skaperen av Arbeiderpartiets studievirksomhet, K. F. Dahl, høiesterettsdommer o. a.

Russland: Lenin — kalmujøde — døde av syfilis, Leiba Trotsky, Litvinov, utenriksministeren o. m. fi.

Typisk for jødeledelsen i Russland kan nevnes at de marxistiske blodhund-der har reist Judas Iskariot — den eneste av Jesu disciple om var ren jøde — en stor statue.

Tyskland: Karl Kautsky — en av verdens mest kjente Marx-fortolkere, ivrig deltager i 1918 revolusjonen. Wilhelm og Karl Liebknecht, tyske kommunistledere under revolusjonen, Rosa Luxemburg o. a.

Utsnitt av Fedrelandslagets opprop. (*Sørlandet* 8. juni 1935.)

navnet slektskygiene. Det var ikke bare nødvendig å være opptatt av en selv og ens potensielle partner når man skulle unngå uheldig biologisk samkvem og produksjon av avkom. For å gå grundig til verks og ta aktive forholdsregler kunne det være på sin plass å undersøke egen avstamning. Slektsgransking ble en yndet hobby, og stamtavler satt opp. På samme måte som bondenæringen var opptatt av avl, avstamning, kontroll og utvalg innen husdyrhold, ble dette ingredienser også i høyreradikales tanker om menneskeavl.

Det er ikke nødvendig her å minne om den utrydningen som ble en del av Hitlers politikk under 2. verdenskrig. Da krigen kom, var det for sent å trekke lærdom av den rasehygieniske, fremmedfiendtlige og antisemitiske agitasjonen. Det var tilhengerne som lettest slapp til i maktposisjoner i Norge under krigen. På Agder ble mange av de nasjonalsosialistiske tilhengerne medløpere for tyskerne, som bl.a. kunne utfolde seg på «Arkivet». Der måtte mange av de høyreradikales motstandere fra 1930-årene unngjelde.

I årene etter krigen ble bildet snudd igjen. NS-tilhengerne måtte sone sin straff, mens motstanderne hadde seiret og ble helter. Men fremmedagitasjonen var ikke død. I 1960-årene prøvde Anders Lange å stifte et nytt parti. I 1973 lyktes han. Lange ble ansett for å være tilhenger av apartheidpolitikk og for at afrikanere trengte hvite til å styre for seg.

Etter terroren i Oslo 22. juli 2011 kom det fram at den mistenkte hadde vært medlem av Fremskrittspartiet og partiets ungdomsorganisasjon. Det viste seg også at han hadde uttrykt holdninger som ble karakterisert som høyreekstreme, nasjonalistiske og fremmedfiendtlige, og at han var uttrykkelig motstander av marxisme og islam. I tillegg hadde han rammet sosialdemokratiet, Arbeiderpartiet og AUF, som han mente sto for en åpen og vennlig holdning til innvandring av såkalt fremmedkulturelle.

Flere gikk raskt ut og mer enn antydte at Frps politikk var med på å nøre opp under fremmedfrykten i Norge. Noe av bakgrunnen var at Frp gjennom lengre tid hadde kommet med uttalelser om «snikislamisering», og at partiet tidligere i 2011 hadde tatt til orde for økt kontroll med innvandrere ved bl.a. DNA-testing for å bekjempe kriminalitet. Nå følte Frp at partiet urettmessig ble gjort delvis ansvarlig for den utførte terroren. Utenriksminister Jonas Gahr Støre valgte å gå hardt ut mot dem som

benyttet anledningen til å anklage Frp for å spre fremmedhat, og flere beklaget uttalelsene sine mot partiet (*VG nett* 28.07.2011).

Etter dette mente enkelte i Frp at partiet fra nå av burde legge om språkbruken og ikke uttrykke frykt for bl.a. at innvanderne ødelegger norsk kultur.

For øvrig har mange trukket fram at mye av retorikken til den mistenkte og nynazister og andre høyreekstreme har likhetstrekk med tankegang og uttalelser før og under 2. verdenskrig, men at jøder og jødedom var en del av skyteskiven den gang i stedet for muslimer og islam.

Fedrelandslaget på Agder hadde for øvrig flere medlemmer som kom med rasistiske uttalelser i avisene før krigen. En del av tilhengerne ble medlem av NS, men ikke alle. Anders Lange var en av dem som ikke gikk inn i NS.

Hvis man ønsker å lære av historien, eller bruke historien til å se linjer eller avkrefte linjer for å forstå vår egen tid bedre, er det nødvendig å granske og trekke fram fenomener og prosesser som ligger mange tiår tilbake i tid. Et av temaene er Anders Lange og Fedrelandslagets holdninger på 1930-tallet. Det som er publisert om Anders Lange og Fedrelandslaget hittil, tar ikke for seg detaljene som finnes i arkiver og aviser fra mellomkrigstida. Det vil være meningsløst å ikke benytte Anders Langes navn. Men for å forstå de høyreekstremes retorikk og holdninger i dag i historisk perspektiv, må man selvsagt også se på andre temaer enn Anders Lange og Fedrelandslaget. Det er historikerne som er best i stand til å avdekke fakta, slik at samfunnet kan bruke informasjonen.

Når det gjelder mellomkrigstida, dreier rasismen seg om ytringer og holdninger, og det knytter seg ikke store dilemmaer til det å avsløre aktørene. Litt mer komplisert blir det med hensyn til krigsårene.

Belagt med taushet?

I okkupasjonsårene ble Norge påtvunget en politikk som innebar aksjoner som ledd i jødeforfølgelsen. Flere forhold medførte tiltale mot NS-medlemmer etter krigen. Det gjaldt f.eks. deltakelse i arrestasjoner av jøder, utføring av vervet som bobestyrer ved registrering og avhending av jøders eiendom, og kjøp av innbo og løsøre fra arresterte jøders bo. Slike

opplysninger finnes bl.a. i landssvikdommene. Er opplysningene taushetsbelagte?

Loven sier at taushetsplikten for personlige opplysninger varer i 60 år (*Forvaltningsloven* § 13 og 13c). Man kan si at slik er det normalt eller i utgangspunktet. Eksempler på personlige opplysninger er politisk syn og straffbare forhold. Riksarkivaren har myndighet til å gi innsyn i taushetsbelagte opplysninger for forskningsformål (*Forvaltningsloven* § 13d). En betingelse i slike tilfeller er at forskeren også har taushetsplikt og ikke kan publisere slike opplysninger om en person og samtidig oppgi personens navn når opplysningen er yngre enn 60 år (*Forvaltningsloven* § 13e). Opplysninger i landssviksakene behandles i utgangspunktet på denne måten. Forskeren må tolke arkivmaterialet og bestemme seg for hva som kan avsløres i publikasjonen. Bruken av opplysningene er et forskningsetisk spørsmål som er forskerens eget ansvar. Brudd på taushetsplikten kan medføre straff i form av bøter eller fengsel i inntil seks måneder (*Straffeloven* § 121).

Men Riksarkivaren har myndighet til å forlenge taushetsplikten ut over 60 år for opplysninger i materiale som oppbevares av Arkivverket (*Forskrift til forvaltningsloven* § 11). Denne myndigheten brukes når Riksarkivaren mener at det er nødvendig av personvern hensyn. Ved spørsmål om innsyn blir hver enkelt landssviksak undersøkt for å finne ut om taushetsplikten skal forlenges eller ikke, og om eventuelt bare deler av saken skal få forlenget taushetsplikt. Mange landssviksaker er nå friggitt i sin helhet. Saker som f.eks. ikke inneholder andre sensitive opplysninger enn medlemskap i NS, blir som regel erklært som fritt tilgjengelige etter 60 år. I og med at det nå er over 60 år siden 1940-tallet, vil det i praksis si at det ikke lenger er straffbart å publisere at en navngitt person var NS-medlem.

Hva så med handlinger utført som del av et offentlig yrke eller et NS-verb? Når det gjelder NS-medlemmer med ledende funksjoner, så regnes ikke deres yrkesmessige eller politiske gjerninger som taushetsbelagt informasjon. Personer med lederstillinger var f.eks. ordførere, politimestre, lensmenn, biskoper og prester, mens lederverv hadde de som var f.eks. fylkesførere, kretsførere og lagførere innen NS. Deres forhold er som regel allment kjent, og dessuten gjorde slike personer sine holdninger offentlig kjent under krigen. Altså kan man navngi personene og

fortelle hva de gjorde som ledd i yrket eller vervet, uavhengig av hvor lenge siden dette var.

Hva så med opplysninger om personer som ikke hadde noen lederposisjon, men som fikk en eller annen form for rolle i forbindelse med forfølgelsen av jøder, f.eks. politikonstabler og andre offentlige tjenestemenn? Hvis en person er dømt for noe som han har utført som offentlig tjenestemann eller på oppdrag for det offentlige, vil han i utgangspunktet ikke ha krav på vern gjennom taushetsplikt. Da er det ikke aktuelt med forlengelse av taushetsplikt for disse opplysningene ut over 60 år. Når en forsker publiserer slike opplysninger og knytter dem til en navngitt person, er det altså ikke i strid med forutsetningene for det eventuelle innsynet som ble gitt. Riksarkivarens politikk er normalt at opplysninger om handlinger utført som en del av tjenestemannens yrke, ikke får forlenget taushetsplikt ut over 60 år.

En del arkivserier har allerede blitt frigitt i sin helhet. Et eksempel er de såkalte jødebomappene i Riksarkivet. De ligger i arkivet for Justisdepartementet, nærmere bestemt Tilbakeføringskontoret, som ble etablert like etter krigen. I mappene for hver enkelt jødiske familie ligger det dokumenter tilbake til krigsårene, da Likvidasjonsstyret administrerte beslaglegging og avhending av jødernes faste eiendom, innbo og løsøre. Dokumentene viser hvem som var bobestyrere, og hvem som kjøpte de arresterte og deporterte jødernes eiendeler. I mange tilfeller framgår det også uttrykkelig hvem av aktørene som var medlem av NS. Et annet eksempel på en kilde serie som er fritt tilgjengelig, er mappene for jødeaksjoner. Også de ligger i arkivet for Justisdepartementet, nærmere bestemt Politikontoret. I mappene for hver enkelt jødiske familie er det først og fremst opplysninger om jødene i forbindelse med arrestasjoner, men også enkelte av aktørene trer fram.

Offentliggjøring av slike opplysninger kan foretas uavhengig av om de finnes i landssviksaker som fortsatt ikke er frigitt i sin helhet. Det er nemlig slik at riksarkivaren forlenger taushetsplikten for opplysninger i mange landssviksaker ut over 60 år. Det gjelder opplysninger av sensitiv og utenomtjenstlig art, f.eks. slike straffbare forhold som vold og underslag. Det samme kan gjelde opplysninger om angiveri foretatt av f.eks. vanlige NS-medlemmer. Noen av jødene som bodde på Agder, ble utsatt for vold og

angiveri under krigen. Slike opplysninger kan komme til å være taushetsbelagte i f.eks. 80 år.

Jødeforfølgelsen på Agder eller torturen på «Arkivet» er eksempler på Agders kollektive minne og historie. Da knytter det seg forpliktelser til dem som har innsikt i kildene om å formidle historien uten å skjule for mye – eller uten å skjule noe som helst, vil nok noen mene. Vold, voldtekt, ran og andre kriminelle handlinger begått av en person mot en annen person under krigen og etterforsket av politiet og pådømt av herredsrett eller byrett, er ikke Agders kollektive historie. Da verken tillates det eller forventes det at historikeren skal bruke navn.

Mange vil nok mene at historikerne selvsagt skal ha adgang til å avsløre offentlig ansattes rolle i en del handlinger knyttet til et så alvorlig og viktig tema som et folkemord mer enn 60 år etter krigens slutt. Juridisk sett kan altså aktører i jødeforfølgelsene langt på vei navngis i dag.

Aktørbegrepets fasetter

Bør man la være å avsløre aktørene i noen tilfeller, selv om det er juridisk forsvarlig å avsløre? Først kan det være nyttig å drøfte hva som her menes med begrepet aktør.

I jødeforfølgelsene på Agder under 2. verdenskrig var det mange ulike aktører. Begrepet er ikke uproblematisk. Det fantes store og små, direkte og indirekte aktører. Noen ytret seg bare, mens andre handlet fysisk. Noen var ivrige, mens andre ble tilfældige eller motvillige aktører. De kan struktureres på forskjellige måter. En måte er å inndele i to hovedkategorier, nemlig aktører som foretok seg noe på eget initiativ, og aktører som gjorde noe etter henvendelse fra nazimyndighetene.

Et eksempel på den første og minste kategorien er tyskvennlige aviser som kom med nedsettende ytringer om jøder generelt. Aktøren var her redaksjonen som valgte å publisere f.eks. et referat fra et møte hvor noen hadde kommet med uttalelser om jøder. Aktører kunne også være enkeltpersoner som hadde avisinnlegg, eller som ble intervjuet i avisa. Uttalelser om at de var motstandere av jødedommen eller av det kommunistiske jødeveldet i øst, kan i mange tilfeller ha blitt formulert nettopp slik av eget initiativ. Man kan likevel ikke alltid være sikker på om det som ble publi-

sert, virkelig var aktørenes egne ytringer, eller om de hadde blitt påvirket av okkupantens avis kontrollører. Men uansett må man si at redaktøren, skribenten og intervjuobjektet var aktører i og med at de var beheftet med uttalelsene. Man kan eventuelt si at de var mer eller mindre villige aktører. I praksis var de som regel NS-medlemmer.

Det er ingen grunn til å skjule redaktørene. Redaktøren av *Agder Tidend* var NS-medlem Johan Tveite. Avisa var tyskvennlig og kom ut gjennom alle krigsårene. I november 1944 hadde Kristiansand lag av NS et møte. *Agder Tidend* opplyste at følgende ble sagt i en av talene: «Hvem er det som står bak kampanjen mot NS? Hvem andre enn dem vi fører krig mot på kniven – nemlig bolsjeviker, jøder og rømlinger?» (*Agder Tidend* 11.11.1944).

Det er heller ingen grunn til å skjule skribentene eller intervjuobjektene, særlig ikke hvis de hadde offentlige stillinger. Rektor og ordfører Sigurd Saxlund i Arendal var en av dem som ble spurt om hvorfor han ble medlem av NS. Han kritiserte de norske førkrigsmyndighetene, som hadde ført en politikk som bidro til å gi «... de mest trenede internasjonallister, nemlig jødene, all makt i verden ...» (*Agder Tidend* 17.10.1941). I 1940 hadde han utgitt boka *Rase og kultur. Raseblandings følger*. En av gruppene som ble beskrevet i nedsettende vendinger der, var jødene.

Det samme gjelder kjente personer som allerede har fått sin holdning bekjentgjort. Marie Hamsun ble spurt om hvorfor hun ble NS-medlem. Hun svarte bl.a.: «I det nye Europa uten jødedom og bolsjevisme vil det nasjonale Norge utveksle verdier med andre land og vokse inn i en stor fremtid» (*Agder Tidend* 28.10.1941).

Men hvis det dreier seg om en ukjent privatperson som det ellers ikke er publisert noe om, har det liten interesse å avsløre navn. Det kan også være uetisk å bidra til at et passivt NS-medlem i ettertid kun blir kjent for allmennheten for å ha kommet med en negativ formulering om temaet jøder.

For øvrig ble mange ikke tiltalt etter krigen for å ha kommet med anti-jødiske ytringer, så for så vidt har man ikke å gjøre med noe straffbart.

Et annet eksempel blant dem som bidro på eget initiativ, gjelder handlinger. En del personer valgte selv å by på og kjøpe gjenstander fra jøders inndratte bo. Dette valgte de uten at noen hadde oppfordret dem. Av og til forekom det til og med at interessenter kranget om å få kjøpe gjenstander.

Mange av de største kjøperne var NS-medlemmer og hadde offentlige lederstillinger eller høyere verv innen NS-systemet. To eksempler er fylkesmann Hans H. Petersen i Aust-Agder og lensmann og ordfører Halvdan Hansen i Kvinesdal (Hagen m.fl. 2010:103ff og 120ff). Det er ikke noen grunn til å skjule navnet deres.

Det er ikke interessant å avsløre de små og mindre kjente kjøperne. Noen kjøpere var for øvrig ikke medlemmer av NS. Dermed er de eksempler på at ikke alle aktørene som var til ugunst for jødene, sto på tyskernes side. Like fullt må man altså definere dem som aktører, særlig fordi de handlet på eget initiativ. Men fordi de gjerne ble kjøpere av få og små gjenstander, har det som regel liten betydning og interesse å navngi dem.

Innenfor den andre og store kategorien aktører finner vi offentlige myndigheter og ansatte som på henvendelse og ordre valgte å si ja til å utføre handlinger direkte rettet mot jødiske enkeltindivider. Norske politifolk deltok i arrestasjon av jøder. Er det uetisk å navngi en politikonstabel som var NS-medlem, og som var med på å arrestere en jøde? Her vil det være delte meninger blant allmennheten. Noen føler nok at det ikke har gått lang nok tid siden krigen til at man kan tillate seg å navngi. Men det er også mange som ser det slik at tida er moden. Uansett er det opp til forskeren å avgjøre. Av og til er sammenhengen så spesiell eller interessant at det er naturlig å navngi.

Ikke alle NS-aktører ble dømt for sine handlinger overfor jøder. Lensmann Halvdan Hansen i Kvinesdal deltok i arrestasjonen av en jøde som bodde der (Hagen m.fl. 2010:120ff). I landssviksaken mot Hansen etter krigen ble han tiltalt for å ha arrestert jøden. Det endte likevel med frifinnelse på dette punktet fordi retten regnet med at jøden ville ha blitt arrestert uansett. Retten kom også til at det ut fra forholdene den gang ikke kunne anses som utilbørlig eller rettsstridig for en politimann å utføre påleggene. Man så det altså slik etter krigen at det ikke var straffbart å ha arrestert jøder. Politiet deltok også i pågripelser av politikolleger, lærere og andre som ble politiske fanger, og da var det ikke naturlig for nordmenn flest å anse «sine egne» som mindre verd enn det jødene var.

En grunn til dette standpunktet var det faktum at også politimenn som ikke var medlemmer av NS, utførte ordre som kom fra f.eks. Gestapo eller politimesteren, selv om det gjaldt noe som kunne defineres som bistand

til fienden. Og handlinger som ble utført av politimenn som ikke var NS-medlemmer, ble ikke ansett som straffbare, opplyste retten. Arrestasjonen av jøden i Kvinesdal ble for øvrig ikke bare utført av lensmann Hansen, men også av to politikonstabler fra Flekkefjord. Den ene var medlem av NS, den andre ikke. Nettopp dette må være noe av bakgrunnen for rettens syn i denne saken.

Et spørsmål som det ikke er lett å gi et kategorisk svar på, er om det bør være mindre betenkelig å navngi politimenn som arresterte jøder, men som ikke var medlemmer av NS, enn å navngi dem som var NS-medlemmer. Et annet spørsmål er om det er mindre betenkelig å navngi politimenn som arresterte jøder, og som ikke var NS-medlemmer, når de valgte å fortsette i politiet, enn om de valgte å si opp. Svaret må nok være at hvert enkelt tilfelle må vurderes av forskeren etter skjønn og i sammenheng med den situasjonen og de øvrige opplysningene som saken skrives inn i.

Det er også mulig for forskeren å trekke inn momenter som kan nyanse eller mildne aktørstempleet. Det er f.eks. ikke sikkert at alle de som var med på å arrestere jøder, hadde rimelig grunn til å anta at jødene skulle drepes. Noen jøder i Norge ble for øvrig arrestert allerede i 1940, en av dem i Kristiansand. Det var Julius Fein (Hagen m.fl. 2010:62). Da var det ikke på tale ennå at jøder i Norge skulle deporteres.

Aktørbegrepet kan diskuteres når det gjelder politiets rolle i forfølgelsen av jøder. De som deltok direkte i arrestasjoner, kan sies å være aktører, enten de var medlemmer av NS eller ikke. Noen politimenn ble i løpet av krigen så lite samarbeidsvillige, sett med okkupantens øyne, at det endte med at de selv ble arrestert. Dette gjaldt også politimenn som direkte eller indirekte var involvert i å arrestere jøder på Agder. De var like fullt aktører, men kanskje angrende sådanne. Men hvor langt skal man tøye aktørbegrepet når det gjelder politimenn som ikke deltok direkte i den fysiske pågripelsen av jøder? Ved politikamrene var det f.eks. en daghavende og en jourhavende på vakt hvert døgn, i tillegg til betjenter og konstabler som patruljerte og arresterte. Utenom politiet kommer fengselets ansvarlige og fangevokterne. Det kan diskuteres hvor grensa går mellom en aktør og den som man må se på mer som en brikke. En annen sak er at det kanskje ikke har noen stor verdi å drøfte hvor langt man kan tøye aktørbegrepet. Det fruktbare er at forskeren kan studere og formidle hvem som

egentlig utførte det operative i forfølgelsen av jøder. Målet skal ikke være å få fram absolutt alle dokumenterbare detaljer.

Et annet eksempel på aktører som handlet på oppfordring fra nazimyndighetene, var NS-lensmenn, advokater og andre som ble bobestyrere og registrerte og avhendet jøders eiendom. NS-medlem og ordfører i Grimstad, Mons Fuhr, var bobestyrer for en jødes bo (Hagen m.fl. 2010:103). NS-medlem, lensmann og ordfører Halvdan Hansen i Kvinesdal var bobestyrer for en annen jødes bo (Hagen m.fl. 2010:102). Bobestyrerne måtte ofte trekke inn andre. Takstmenn kunne være med under registreringen for å sette verdi på hver enkelt gjenstand. Urmaker- og gullsmedfirmaer, også på Agder, ble engasjert for å vurdere klokker og smykker. Ikke alle takstmenn var NS-medlemmer. Man kan selvsagt kalle alle disse takstmennene for aktører. I noen tilfeller måtte bobestyrerne benytte NSB eller transportbyråer for å få fraktet jødernes verdisaker til Likvidasjonsstyret i Oslo. For så vidt ble firmaet en aktør. Men det er ikke alltid mulig, og heller ikke nødvendig eller ønskelig, å finne ut hvilken ansatt i firmaet som tok imot oppdraget eller brakte pakken fysisk videre.

Enda et eksempel kan nevnes på offentlige organer som fikk henvendelse fra sentrale myndigheter i spørsmål som gjaldt jøder. Hensikten var da ikke å foreta fysiske aksjoner, men å framskaffe informasjon. Høsten 1941 henvendte Justisdepartementet seg til fylkesmennene med spørsmål om å bidra til å få kartlagt jøders faste eiendom (Mendelsohn bd. 2:46). Fylkesmennene videresendte spørsmålet til sorenskriverne. Alle sorenskriverne på Agder besvarte henvendelsen, og fylkesmennene formidlet svarene til departementet. Det er fristende å bruke aktørbegrepet om både fylkesmennene og sorenskriverne dersom svarene inneholdt opplysninger om jøder som eide fast eiendom. Nå er det tilfeldigvis slik at ingen jøder eide fast eiendom på Agder på det tidspunktet. Dermed kom ikke sorenskriverne i den situasjonen at de eventuelt måtte vurdere å si opp eller nekte saksbehandling. Om de ikke kan kalles aktører, kan man kanskje si at de ble små brikker i det store spillet.

Skjønt ikke alle. Sorenskriveren i Flekkefjord, Ragnvald Jacobsen, navnga jøden som bodde i Kvinesdal. «Det sies at han kan være av jødisk herkomst, hva jo navnet også tyder på», skrev Jacobsen og opplyste videre at jøden fikk tinglyst feste på en tomt i Kvinesdal i 1936. Jacobsen var altså

nidkjær i tjenesten for så vidt som at jøden leide og ikke eide tomte. For øvrig var Jacobsen ikke medlem av NS. Sorenskriveren i Mandal var Johan Paasche. Han ble NS-medlem under krigen. Paasche oppga navnet på den eneste personen «... hvis navn (dog kun fornavnet) synes å røbe jødisk avstamning, og som eier fast eiendom». Vedkommende var imidlertid ikke jøde, så Paasche var også overdrevent ivrig. Det kan være fristende å bruke aktørbegrepet om de to sorenskriverne. Juridisk er det ikke noe i veien for å navngi dem siden de var offentlige embetsmenn, og det er heller ikke etisk betenkelig.

Generelt kan man si at jo hardere karakteristikk forskeren velger å bruke om aktøren, desto mer etisk betenkelig blir det å bruke navn. Omvendt blir det slik at jo flere formildende omstendigheter forskeren knytter til aktørens handlinger, desto mindre etisk betenkelig blir det å bruke navn – for ikke å si at det føles mer etisk påkrevd å bruke navn jo mer man går i retning av å avkriminalisere eller renvaske aktøren. Et aspekt ved aktørbegrepet er at det kan påvises at noen NS-medlemmer på Agder hjalp jøder på en slik måte at det bidro til at jødene overlevde krigen. Aktørbegrepet, som i utgangspunktet hadde et negativt fortegn, får dermed et positivt. Et eksempel er NS-medlem og lege Ragnhild Vogt Hauge, som bidro til at en jødisk kvinne på Agder overlevde krigen. Hauge skrev ut en «falsk» sykemelding slik at den jødiske kvinnen ikke ble arrestert (Hagen m.fl. 2010:99f).

En annen sak er at forskeren aldri kan eller må navngi alle aktører, selv om forskeren ønsker å gå lengst mulig i den retningen. Det kan bare bli et utvalg navn. Fullstendighet vil være en umulig oppgave av kildemessige og ressursmessige grunner.

Reaksjonstyper

Når man skal publisere vanskelig historie og vurdere hvor varsom man bør være med å bruke personnavn på etisk grunnlag, er det ulike menneskelige hensyn å ta, og det er ulike reaksjoner på det som blir publisert. Reaksjonene finnes langs hele spekteret, fra de som har mer eller mindre vonde følelser, til de som reagerer positivt og uten ubehag, og en mellomgruppe. Innenfor hver av disse tre hovedgruppene er det to undergrupper,

nemlig de som kjente til slektningenes holdninger og handlinger fra før, og de som ikke kjente til dette.

Den ene av de tre hovedgruppene består altså av dem som får vonde følelser. Hvis disse personene kjente de publiserte opplysningene fra før, kan gamle og vonde følelser komme tilbake. Personene har kanskje opplevd mobbing etter krigen på grunn av det som slektningene gjorde, og de bekymrer seg kanskje for hva deres nære etterkommere skal oppleve omkring dette. For dem som ikke kjente til de publiserte opplysningene, kan det bli et lite sjokk, og de vonde følelsene blir sammen med opplysningene noe nytt og ukjent å forholde seg til og bearbeide. Noen i gruppen som har vonde følelser, setter ikke særlig pris på at historien presenteres. En del aksepterer likevel publisering og godtar at i hvert fall noe kommer fram. Men enkelte ville trolig foretrekke at det meste eller helst alt ble holdt skjult i mange år til.

I midten er en gruppe personer som ikke føler noe ubehag ved den nære fortiden. De er som regel lite interessert eller snarere likegyldige. De stiller seg nokså nøytrale til historien, forsoner seg raskt med den og avfinner seg med at det som har skjedd, har skjedd og er fortid.

Den tredje hovedgruppen reagerer positivt og uten ubehag. Deriblant er noen som kjente til slektningenes holdninger og handlinger fra før, og som synes at historien er interessant, spennende og viktig å få fram. De som ikke kjente til historien fra før, har gjerne hatt mistanke om det var noe, og de føler nå at de har fått svar på noe som de aldri klarte å finne ut av selv. Noen av dem som er positive, viser også takknemlighet for det som er gravd fram og presentert, mens andre sørger for formidling selv gjennom bok eller film.

Grunnen til de negative reaksjonene innenfor den første gruppen og de positive i den tredje gruppen er nok at fortellingene om våre nære forfedre er en del av vår egen identitet, og at det er i den første gruppen at de fortids*pregede* befinner seg, mens det er de fortids*interesserte* som utgjør den tredje gruppen. I praksis er det riktignok mange som ikke viser hvordan de reagerer, og de kan tilhøre alle gruppene.

Når det ser ut til å være såpass ulike behov eller reaksjoner, er det ikke selvsagt at vi alltid og under enhver omstendighet skal ta utelukkende eller mest hensyn til den ene gruppen.

«Urimelig å nekte navngiving»

Boka *Jakten etter jødene på Agder* ble lansert i Kristiansand 9. november 2010. Den skapte mye avisomtale de følgende dagene, ikke minst fordi noen NS-medlemmer var blitt navngitt. Det kan være på sin plass her med en drøfting av hva som ble sagt og skrevet.

Ifølge *Fædrelandsvennen* kom det negative reaksjoner fra etterkomere av NS-medlemmer. De valgte imidlertid å ikke stå fram. Det er uvisst hvor mange det gjaldt. Imidlertid ser det ut til at den sterkeste reaksjonen fra en slik person gjaldt noen få formuleringer og ikke navnebruk. En som sto fram og uttalte seg offentlig og negativt, var Ole Odd Berge, formann i Natzweilergruppen. Han mente at offentliggjøring av aktørenes navn ville bli hengende ved kommende generasjoner, og at det virket som om utgiveren av boka var ute etter å hevne noen (*Fædrelandsvennen* 11.11.2010, intervju under tittelen «Reagerer på Arkivets bok»). Berge ble stående helt alene om å antyde at bokutgiveren – og dermed implisitt forfatterne – ønsket å hevne seg for det som NS gjorde under krigen. Derimot var den andre delen av Berges uttalelse sannsynligvis representativ for mange innen den eldste generasjonen av NS-medlemmers etterkomere. Det er helt sikkert enkelte «NS-barn» som tror at ubehageligheter under krigen kommer til å bli hengende ved senere generasjoner, særlig når kunnskapen blir offentliggjort og knyttet til navn.

May-Brith Ohman Nielsen, professor i historie ved Universitetet i Agder, mente at når barn av tidligere NS-medlemmer reagerer negativt når forfedrene deres omtales, så er dette en gammeldags tenkemåte. Etterkommerne kan ikke bestemme hva som skal fram i offentligheten. Barn og ungdom i dag tenker ikke slik at skammen henger igjen ennå. Mange «NS-barn» ble plaget for hva foreldrene hadde gjort, og det har lært dem til å tro at det foreldrene gjør, følger barna. De fleste skjønner at barn ikke har skyld for eller skal behøve å skamme seg for hva besteforeldrene har gjort. Nå har vi rett til å behandle krigstiden som et historisk tema. Noe annet ville være sensur, mente Ohman Nielsen (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Urimelig å nekte navngiving»).

Paul Leer-Salvesen, professor i etikk ved Universitetet i Agder, uttalte omtrent det samme. Han sa at når personer med offentlige verv hadde fått lang dom, så er det vanskelig å kreve at historikere og journalister skal

anonymisere dem. Det vesentlige er å få fram flere stemmer om det som skjedde i Norge mellom 1940 og 1945. Leer-Salvesen sa også at det er viktig at fortellingene fra familier som har levd med NS-stempelet også kommer fram i offentligheten, og at opinionen blir vant til at vi kan framstille historien på flere måter (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Urimelig å nekte navngiving»).

Ohman Nielsens og Leer-Salvesens syn er i tråd med tanken om at historikere ikke kan være bundet av hva som kanskje kan bli reaksjonene fra enkelte NS-medlemmers etterkommere. Når historikeren skriver om et tema, er det ikke rom for å få fram alle andre sider ved mennesket. Mange etterkommere av NS-medlemmer ønsker sikkert at medmenneskelige og andre positive sider ved forfedrene deres – og kanskje også ubehagelige forhold som etterkommerne selv har opplevd etter krigen – kunne bli kjent. Derfor er det et poeng når Leer-Salvesen minner om at etterkommerne gjerne kan bidra med utfyllende kunnskap ved selv å offentliggjøre sine historier. Far eller mor som sto på tyskernes side under krigen, kan godt ha vært kjærlige foreldre. For mange vil det være de gode minnene fra foreldre og besteforeldre som man ønsker å fortelle videre som en motvekt til de ubehagelige opplysningene. Og dessuten er standpunktet man hadde under krigen, bare en liten og kortvarig bit av livet og mennesket – en bit som mange sikkert har angret på i ettertid.

Fædrelandsvennen selv skrev i en leder: «Vi tror åpenhet gir økt kunnskap og forståelse og er den beste medisinen mot eventuell fortsatt stigmatisering.» Det er et betimelig spørsmål, mener avisa, om NS-medlemmers etterkommere kan påberope seg retten til å bestemme om navn skal brukes når denne delen av krigshistorien på Agder blir skrevet (*Fædrelandsvennen* 16.11.2010, leder under tittelen «På 'feil' side under krigen»).

Det må for øvrig minnes om at NS-medlemmer fra Agder har blitt navngitt i publikasjoner også tidligere, f.eks. i *Arkivet – torturens høyborg* i 2003 (av Kristen Taraldsen, utgitt av Stiftelsen Arkivet i samarbeid med *Agderposten*). Så dette var slett ikke noe nytt fenomen i 2010. Når de som torturerte sørlendinger på Arkivet må finne seg i å bli navngitt, kan det umulig være slik at de som arresterte jøder eller avhendet jødernes bo, fortjener full beskyttelse. For så vidt kan man bli fristet til å si at navngiving av noen få NS-medlemmer i *Jakten etter jødene på Agder* fikk overras-

kende mye avisomtale. Så godt som alle som uttalte seg, forsvarte navngivingen.

Når det gjelder jødernes etterkommere, så er de ikke nødvendigvis interessert i aktørenes navn. NS-medlemmene har sont sin straff og er borte. Men enkelte etterkommere kan ha et behov for å vite hvem som var med på å arrestere, slik at denne puslespillbiten faller på plass. Dette er også et medmenneskelig moment å ta hensyn til. Mirjam Hauke Tønnesen, datter av en jøde som bodde i Kristiansand ved krigens utbrudd, sa i et avisintervju da *Jakten etter jødene på Agder* ble lansert: «Hvorfor skal nazistenes navn holdes skjult? Om ens far eller bestefar gikk ærender for tyskerne, må de tåle at dette kommer fram. Historien er en påminnelse om at forfedrene våre oppførte seg galt, men ingen ønsker å sette slektningene i gapestokken» (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, oppslag under tittelen «Sørlandske NS-medlemmer navngis»).

Daglig leder ved Jødisk Museum, Sidsel Levin, syntes det var forsvarlig at NS-medlemmer ble navngitt i en slik sammenheng. Hun mente at Norge fremdeles har vanskelig for å formidle at det var norsk politi som arresterte jøder i hele landet, og at dette handler om å fortelle historien på nytt. På bakgrunn av hets mot jøder i dag, la hun til at uvitenhet er farlig fordi det viderefører fordommer og myter om jødene (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, intervju under tittelen «Forsvarer identifisering»).

En annen som ble intervjuet om å navngi NS-medlemmer, var Henrik Syse, seniorforsker ved Institutt for fredsforskning (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Vær i dialog med etterlatte»). Han mente om at skyldbelastning og skambelastning ofte hørte med hos etterkommere av NS-medlemmer. Derfor mente han at det er viktig å varsle de etterlatte på forhånd hvis man vet at opplysningene som kommer fram, kan bli belastende for dem. Han sa også at i noen tilfeller er identifisering et poeng for saken.

Det er to problemer med Syses forslag om å ta kontakt i forveien. Det ene er at historikeren ofte ikke vet om NS-medlemmet hadde etterkommere, og at det vil være et uoverkommelig oppsporingsarbeid å finne eventuelle nålevende etterkommere. Den andre utfordringen er at en forsker som får innsyn i taushetsbelagt materiale, ikke har anledning til å kontakte noen som berøres av de taushetsbelagte opplysningene, uten at

dette er godkjent av et eget organ, nemlig Rådet for taushetsplikt og forskning (*Forskrift til forvaltningsloven* § 9). Forskeren kan imidlertid ta kontakt med familien angående de opplysningene som er fritt tilgjengelige. Uansett kan det være problematisk hvis forskeren skulle føle seg forpliktet til å ta kontakt med etterkommerne.

Når det gjelder ofrene, dvs. jødene, er det vanlig å bruke navn. Oskar Mendelsohn har omtalt og navngitt et stort antall jøder i Norge, deriblant mange som levde lenge etter 2. verdenskrig (Mendelsohn 1987 bd. 1 og 2). Omtaler og oversikter over navngitte jøder finnes i mye litteratur og på Internett, enten de overlevde krigen eller ikke. Gjengs holdning blant jøder i Norge i dag ser ut til å være at det normalt sett er uproblematisk å navngi jøder fram til og med 2. verdenskrig. Det vil selvsagt være noen begrensninger for hvilke opplysninger som kan publiseres, f.eks. helsemessige opplysninger om navngitte jøder under krigen. Sidsel Levin mener det er like viktig å navngi NS-medlemmene som ofrene, dvs. jødene, men at eventuelle etterkommere bør spørres først. Hun mener det generelt er viktig å gi jødene navn og ansikt siden mange av dem ble navnløse ofre over hele Europa under krigen (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, intervju under tittelen «Forsvarer identifisering»). I praksis er det mye lettere å oppspore etterkommere av jøder enn av NS-medlemmer, bl.a. fordi det finnes så mye publisert informasjon om familiene, og fordi jødiske miljøer har god oversikt i dag.

Familiehemmeligheter

Det kan være mer eller mindre ubehagelig å lese at f.eks. ens far eller bestefar var medlem av NS og hadde uttalt seg antisemittisk i avisene, eller vært involvert i arrestasjon av jøder eller i omsetning av jøders eiendom. Det er ikke overraskende eller uforståelig at noen reagerer sterkt når gamle familiehemmeligheter blir avdekket og sår revet opp. Spørsmålet er imidlertid ikke hvor lenge historikerne må finne seg i å vente før de kan tillate seg å bidra med kunnskap og åpenhet om krigens aktører. I stedet må det være betimelig å spørre hvor lenge de eldste nålevende generasjonene skal vente med å informere sin etterslekt om forfedrenes rolle under krigen.

Dessverre er det nemlig slik at enkelte bevisst unnlater å bringe videre det som de vet, til sine barn og barnebarn. Stadig dukker det opp eksempler på nordmenn som i svært voksen alder får vite for første gang at far eller bestefar var NS-medlem. Det er også eksempler på at eldste nålevende generasjon bare har fortalt halve sannheten, og at tredje eller fjerde generasjon etter NS-medlemmer henvender seg til arkivdepotinstitusjoner med spørsmål om å få informasjon fordi mor eller far ikke vil si alt. Problemet er at det normalt er eldste nålevende generasjon som må søke om – og få innvilget – innsyn i landssviksaken. I noen tilfeller vil far eller mor fortelle litt, gjerne det mest «ufarlige», og prøver kanskje å pynte på noe. Det må være tillatt å spørre om en slik situasjon i familien egentlig er den fornuftigste eller minst skadelige.

I den nevnte lederen henviste *Fædrelandsvennen* til den tyske forskeren Claudia Lenz, forskningskoordinator ved The European Wergeland Centre i Oslo. Hun mener at åpenhet om foreldrenes naziforhold er krevende, men helt nødvendig. Lenz har arbeidet som forsker ved Holocaust-senteret i Oslo og i Tyskland og har studert hvordan historiene fra krigen overleveres fra generasjon til generasjon. Lenz mener at taushet er en belastning i familien. Hvis et område er tabu, kan barn utvikle diffuse skyldfølelser og forestillinger om hva som er galt. Familien blir som et rom hvor det står en svart boks som ikke kan røres, og som alle må finne sin vei utenom, mener hun.

All fornuft tilsier at det er slik som Lenz og andre hevder. Med andre ord er det rimelig å anta at det å legge lokk på familiehemmeligheter, kan føre til at sjokket blir desto større for den uvitende når alt kommer for en dag. Grunnen til at noen skyver utfordringen foran seg, kan være at den er vanskelig å ta, og at man venter så lenge at man selv går bort en dag. Da har man selv sluppet unna avsløringen og overlatt utfordringen til etter slekten. En annen grunn kan være at man ønsker å beskytte de yngste generasjonene, kanskje fordi man selv har hatt ubehagelige opplevelser etter krigen. Men da forutsetter man egentlig at skammen videreføres til nye generasjoner, og at utenforstående vil reagere om de får vite at et «NS-barnebarn» eller «NS-oldebarn» er deres nærmeste nabo. Mange av dem som var NS-medlemmer under krigen, har i dag voksne oldebarn.

Skjuling - en bjørnetjeneste

Det er svært beklagelig når etterkommere av NS-medlemmer føler seg som ofre på grunn av skam eller på grunn av mobbing etter krigen. Spørsmålet er da hva man klarer å gjøre for å bli kvitt den følelsen som man avgjort ikke fortjener å ha, og om man gjør nok for å unngå at man overfører offerrollen til neste generasjon.

I noen tilfeller har den eldste og eneste generasjonen som kjente til hemmeligheten, gått bort. Det er i slike situasjoner at den eldste nålevende, og uvitende, generasjonen kan ha interesse av å bli kjent med historien. Problemet er at de uvitende ofte ikke finner på å kontakte arkivene, i og med at de ikke er klar over at de kanskje har en grunn til det. Historikeren på sin side vet ofte ikke hvem de nålevende etterkommerne til aktørene er, så da er det heller ikke mulig å gi fra seg opplysninger direkte til dem i stedet for å publisere.

Når ikke eldste generasjon forteller etterslekten om det som er ømt, må det komme fra andre. Da blir det som regel fra historikerne. Når de formidler den vanskelige historien så skånsomt som mulig, og ved å se bort fra de sterkeste episodene, dvs. de som jussen setter grenser for, kan det være et bidrag til at aktørenes etterkommere kan forberede seg. Det er nemlig svært viktig å være klar over at om noen år vil arkivene være frigitt. Da vil alt bli tilgjengelig usminket for alle og enhver. I tillegg kan menigmann komme til å føle seg fri til å publisere uten begrensninger. Når eldste generasjon skjuler, er det derfor en bjørnetjeneste overfor etterslekten. Er man uforberedt på at arkivene vil bli åpnet, kan man komme til å påføre etterkommerne unødvendig belastning, særlig hvis det gjelder sterkere forhold enn at bestefar kjøpte et salongbord etter en jøde, eller at han ble beordret til å arrestere en jøde.

«Det viktigste er å forsone seg med sin egen historie,» sa Aslak Brekke, direktør ved Stiftelsen Arkivet, som var utgiver av *Jakten etter jødene på Agder*. Han var dypt uenig i at det å navngi NS-medlemmer var dårlig forsøningsarbeid (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, oppslag under tittelen «Sørlandske NS-medlemmer navngis»).

I en aviskronikk kom Kjetil Grødum, forsknings- og utviklingsansvarlig ved Stiftelsen Arkivet, inn på den usminkede historien om jødeforfølgelsen på Agder og forpliktelsen til å lære av fortiden. Han skriver at

historikeren ikke må la seg styre av enkeltes meninger akkurat nå om hva som bør utelates. Når historikeren formidler fakta, blir stoffet en del av det kollektive minnet, som ellers ville ha bestått av hukommelse blandet med myter, glemsel, fortielse og fordommer. Når den faktiske kunnskapen er til stede, kan man oppfylle forpliktelsen til å minnes og lære av feilene som ble begått. Dessuten kan man forsone seg med fortiden og bevege seg videre etter at man har fått den nye kunnskapen. Historikeren må holde fokus på fortiden og historien som skal fortelles. Så er det opp til andre å gjenfortelle og bruke historien på en måte som fører til forsoning, mener Grødum (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, kronikk under tittelen «Minner som gjør vondt»).

Historikerne har en etisk plikt til ikke å skjule eller uskyldiggjøre små og store overgrep i den kollektive historien. Allmennheten eller ettertiden har plikt til å minnes overgrep, men da må noen først avdekke og formidle den historien som arkivene dokumenterer. Historikere kan ikke alltid skrive på en slik fullstendig eller forkortet måte, eller med en slik vinkling, som tilfredsstillende alle lesere. Det blir bare et utsnitt av en fortid. Allmennhetens minne og formidling kan ikke bare basere seg på hva man husker eller ønsker å huske. Når fakta er på plass, kan de som har noe uforløst, arbeide med sin egen forsoning. Det er selvsagt ikke historikerens oppgave å befatte seg med andres forsoning, men bare bidra med fakta på en respektfull måte uten å forvrengte virkeligheten. Bruk av aktørenes navn kan være et ledd i det grunnlaget som trengs for å unngå behovet for forsoning eller for å starte forsoningen.

Avslutning

NS-medlemmers etterkommere kan ikke bestemme hvordan historien skal skrives. Men det må også sies at det godt kan hende at de jevnt over respekterer nettopp dette. På den andre siden skal det tas hensyn til de nære etterkommerne av aktørene. Å vise hensyn går ut på å ikke nødvendigvis fortelle alt – allerede nå – av det som aktøren var med på under krigen. Historikerne viser faktisk mye hensyn. Det som foreløpig blir publisert og knyttet til navngitte aktører, er milde forhold sammenlignet med hvilke sterke og detaljerte opplysninger noen av landssviksakene innehol-

der. Det kan likevel ikke være slik i Norge at vi må vente i 100 år før vi får vite alle detaljer om hva som skjedde. Norge ønsker å være et avansert demokrati med evne og vilje til åpenhet, forståelse og forsoning. Hvis det norske samfunnet bevisst skulle ønske å skjule aktører i 100 år i forbindelse med krig og folkemord, så ville vi risikere å havne i samme kategori som land – eller makthavere – som vi ikke ønsker å bli sammenlignet med. Det sies at om 100 år er allting glemt. Det kan også hende at 100 år etter krigen er alle de som ønsket å vite mer borte.

Gjennom de neste årene kommer det helt sikkert til å bli publisert mange avsløringer fra 2. verdenskrig og årene like før og etter. Det som er formidlet fram til nå, er bare toppen av isfjellet. Det gjenstår mange store og små brikker i puslespillet. De mest ømfintlige temaene og episodene, i hvert fall knyttet til personnavn, må vente noen år til, men mye kan publiseres nå.

Hvis vi vil ha ny kunnskap, og hvis vi vil lære av historien, så må også det ubehagelige fram. At farlige holdninger kan føre til dramatiske hendelser, har vi sett både i fortid og nåtid.

Litteratur

Hagen, Thomas V.H. m.fl.: *Jakten etter jødene på Agder. Fortellinger om det sørlandske holocaust*, Kristiansand 2010.

Mendelsohn, Oskar: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*. Bd. 1 (1660–1940), 2. utgave, Oslo 1987, og bd. 2 (1940–1985), 2. utgave, Oslo 1987.

Repstad, Laurits: Til minne om lokalhistorikere på Agder i *Årsskrift for Agder historielag*, 52/1974.

Taraldsen, Kristen: *Arkivet – torturens høyborg*, Kristiansand 2003.

Internett

Stylegar, Frans-Arne: <http://arkeologi.blogspot.com/2004/10/i-b-eikeland-og-jakta-p-den.html> (lest mars 2012)

VG nett 28.07.2011: <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/artikkel.php?artid=10080937> (lest mars 2012)

Lovverk

Forvaltningsloven (Lov om behandlingsmåten i forvaltningssaker, 10.02.1967

<http://www.lovdatab.no/all/nl-19670210-000.html>

sist endret 19.06.2009, nr. 90, og 17.12.2010, nr. 85).

Forskrift til forvaltningsloven (15.12.2006, nr. 1456

<http://www.lovdatab.no/cgi-wift/ldles?doc=/sf/sf/sf-20061215-1456.html>

sist endret 24.06.2011, nr. 627).

Straffeloven (Almindelig borgerlig Straffelov, 22.05.1902, nr. 10

<http://www.lovdatab.no/all/nl-19020522-010.html>

sist endret 22.06.2012, nr. 49).

Aviser

Agder Tidend

Christianssands Tidende

Fædrelandsvennen

Sørlandet